

A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után

A. Sajti Enikő

Abstract

A tanulmány a magyar államra, a magyarországi pénzintézetekre, nagyvállalatokra, illetve a magyar állampolgárok ingó és ingatlan vagyonára vonatkozó jugoszláviai kisajátításokat, államosításokat mutatja be. A veszteségek számszerűsítése mellett kitér az 1956-os magyar-jugoszláv gazdasági tárgyalásokra, s annak eredményeire. Fontos szerepet kap a tanulmányban a délvidéki területek lakosságának állampolgársági kérdése, az 1945-ös jugoszláv állampolgársági törvény hatása is. Teljes képet kapunk az AVNOJ határozata alapján történő vagyonekbevitelről, a Jugoszláviában államosított magyarországi pénzintézetek fiókjainak, ipari és kereskedelmi vállalatainak vagyonáról, a nacionalizálás következményeiről, s a Bácska különböző régióiból kiutasítottak sorsáról. A tanulmány rámutat a párizsi békeszerződést követő magyar-jugoszláv politikai, gazdasági viszonyokra, a felek közötti vitás pénzügyi kérdésekre. A szovjet – jugoszláv viszony eszkalálódása, magyar jóvátételi kötelezettségek teljesítésének beszüntetése súlyos következményekkel járt. Válaszul – bár Belgrád tagadta – a Jugoszlávia területén lévő magyar vagyont államosították. Sztálin halála után (1953) lehetőség nyílt a magyar-jugoszláv viszony rendezésére, s a függőben maradt pénzügyi kérdések megtárgyalására. Az 1956. május 29-én kötött egyezmény lezárta a két ország közötti vitás gazdasági ügyeket. Ennek függvényében a jugoszlávok által kisajátított, államosított magyar vagyonok ügye alárendelődött a jóvátétel és egyéb gazdasági természetű problémák rendezésének.

1944 őszén a jugoszláv partizán hadsereg a magyar hadsereggel történő katonai összecsapás nélkül visszafoglalta a Délvidéket¹, s azonnal megkezdődött az új, Jugoszlávia Kommunista Pártja hatalmi monopóliumán, a magántulajdon kisajátításán, államosításán és a tervgazdálkodás bevezetésén, az állam „össztőkés” szerepén alapuló szovjet típusú rendszer, a korabeli jugoszláv kifejezéssel élve: a „néphatalom” kiépítése. Ez országosan a tulajdonviszonyok radikális átrendezésével, a korábbi tulajdonosi rétegek, valamint a kifejezetten politikai szempontból nevesített csoportok (például a „megszállók és kiszolgálók”, a „fasiszta németek”) kollektív vagyonszétválásával járt együtt, amely véleményünk szerint nem nélkülözte a nemzetiségi alapú diszkriminációt, a tőke, a vagyon „délslávósításának”, nacionalizálásának szándékát sem, amely egyértelműen a hatalomkoncentráció, az egypártrendszer kiépítését szolgálta.

Tanulmányomban a jugoszláviai kisajátítások, államosítások bonyolult, szerteágazó történetéből kizárólag *a magyar állam, a magyarországi pénzintézetek, nagyvállalatok ipari és pénzügyi érdekeltségeinek, valamint a magyar állampolgárok ingó és ingatlan vagyonának sorsát, kisajátítását és államosítását, az ezzel kapcsolatos veszteségek számszerűsítését, s részben az erre vonatkozó 1956-os magyar-jugoszláv pénzügyi, gazdasági tárgyalásokat* kíséreltem meg bemutatni. *A magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgárok vagyonának kisajátítására, elkobzására és államosítására nem térek ki* – ennek feltárása egy nagyobb kutatócsoport több éves munkája lehet majd. A magyar vagyon kifejezést tehát ebben a szűkítő értelemben használom.

A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása kapcsán Magyarországnak – mint ismeretes – nem csak Jugoszláviával voltak súlyos pénzügyi vitái², hanem Csehszlovákiával és Romániával is.³ Vince Gábornak, a vásárhelyi Emlékpont tudományos munkatársának, illetve Gaucsik Istvánnak, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete munkatársának kutatásaiból ismerjük e kérdés romániai, illetve csehszlovákiai vonatkozását, így a – Jugoszláviára vonatkozó – kutatási eredményeket már az ő eredményeikkel is össze tudtam vetni.

De ki számított 1944 őszén, a partizánok bevonulása után magyar állampolgárnak a Délvidéken? A kérdés megválaszolásához vissza kell kanyarodnunk 1941 áprilisához.

A délvidéki területek lakosságának állampolgárságát a visszacsatolt délvidéki területeknek a Magyar Szent Koronához való visszacsatolásáról és az országgal való egyesítéséről szóló 1941. évi XX. törvény szabályozta. Az egyhangúlag elfogadott törvény 4. § szerint „A visszacsatolt délvidéki területek lakosai közül azok, akik az 1921. évi július hó 26. napján az akkor érvényes magyar jogszabályok értelmében kétségtelenül magyar állampolgárok voltak és az 1921:XXXIII. törvénycikkbe iktatott trianoni szerződés következtében váltak a Szerb–Horvát–Szlovén királyság állampolgáraivá, az 1941. évi április hó 11. napján kezdődő jogi hatállyal magyar állampolgárságukat hatósági intézkedés nélkül visszaszerzik, ha az 1931. évi június hó 1. napja, és az 1941. évi június hó 1. napja közötti idő alatt állandóan a visszacsatolt délvidéki területen laktak. (...)”

A jelen § alapján visszaszerzett, illetőleg megszerzett magyar állampolgárságtól a belügyminiszter a jelen törvény hatálybalépésétől számított öt év alatt az 1941. évi április hó 11. napjáig visszanyúló hatállyal megfoszthatja azt, aki az elszakíttóság ideje alatt ellenséges magatartásával a magyar nemzet érdekei ellen súlyosan vétett.”⁴

Mint ismeretes, a fegyverszüneti egyezményben Magyarország kötelezte magát arra, hogy hatályon kívül helyez minden olyan törvényhozást és bekebelezést, amelyet Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia területének Magyarországhoz való csatolására szövegeztek, köztük az 1941. évi XX. törvényt, amely, mint láttuk, tartalmazta az állampolgárságra vonatkozó törvényt is. Ennek végrehajtását jelentette az Ideiglenes Nemzeti Kormány által 1945. március 17-én kibocsátott 526/1945. M.E. számú rendelete, amely hatályon kívül helyezte az 1938–1941. közötti visszacsatolásokkal kapcsolatos törvényeket, köztük az állampolgárságra vonatkozó, fent idézett törvényt is.⁵

Az új, 1948. LX. számú törvény 26. § szerint „1945. évi január hó 20. napjától kezdődő hatállyal magyar állampolgároknak ismertetnek el azok a volt magyar állampolgárok, akik magyar állampolgárságukat a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött és az 1945. évi V. törvénybe iktatott fegyverszüneti egyezményben említett jogszabályoknak hatályon kívül helyezése következtében veszítették el, ha állandó lakóhelyük mind az 1948. évi január hó 1. napján, mind a jelen törvény hatálybalépésekor Magyarországon volt.” A törvény hatálya kiterjedt az ott említett jogszabályok értelmében a magyar állampolgárságukat elvesztett és hadifogságba esett, elhurcolt (deportált), avagy szocialista (kommunista, szociáldemokrata), fasisztaellenes vagy demokratikus magatartásuk következtében Magyarország területéről eltávozni kényszerült olyan volt magyar állampolgárokra is, akik az 1948. évi január hó 1. napja után, de „a kényszerű távollét okának megszűnésétől” számított hat hónapon belül telepedtek le Magyarországon akkori területén.⁶

A Statisztikai Hivatal 1946-ban készült jelentése szerint a szomszédos országokból kiutasított, onnan bármilyen okból elmenekült 267 340 fő közül 84 880-an érkeztek Jugoszláviából.⁷ Joggal feltételezzük, hogy szinte kivétel nélkül valamennyien magyar állampolgárok voltak.

Jugoszlávia már 1944-ben kollektíven megfosztotta állampolgárságától a német kisebbséget (kivéve azokat, akik aktív résztvevői voltak a partizán mozgalomnak), s elűzte területéről azokat a magyar állampolgárokat, akiket 1941 áprilisa után telepítettek a Délvidékre, vagy ez után költöztek oda. Sajátosan kitágították tehát a Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény (1945. január 20.) 2. pontjának végrehajtását, amely csak az állami hivatalnokok eltávolítását írta elő, mivel arra kötelezte Magyarországot, hogy „Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia általa megszállt területéről kivonja az összes magyar csapatokat és hivatalnokokat Magyarország 1937. december 31-e előtt fennállott határai mögé”.⁸ Az ő esetleges honosításukat a jugoszláv állampolgárok soraiba tehát eleve kizárták.

A Demokratikus Föderatív Jugoszlávia Ideiglenes Nemzetgyűlése által 1945. augusztus 23-án elfogadott *állampolgársági törvény 15. cikkelye* lehetővé tette, hogy megfossszák állampolgárságától „*azoknak a népeknek a tagjait, akiknek államai a háborúban Jugoszlávia ellenségei voltak, s amely államok állampolgárai e háború idején, vagy már a háború előtt Jugoszlávia állami és népi érdekeivel ellentétes, illojális magatartásukkal vétettek a jugoszláv állampolgári kötelezettségek ellen.*”⁹ De meg lehetett fosztani állampolgárságától azt a jugoszláv állampolgárt is, aki a háború alatti vagy utáni tevékenységével külföldön sértette meg Jugoszlávia állami és népi érdekeit, illetve megtagadta állampolgári kötelezettségeinek teljesítését. Ennek alapján megfosztották a királyi jugoszláv hadsereg azon tisztjeit és altisztjeit is állampolgárságuktól, akik két hónapon belül nem tértek vissza az országba, és önként külföldön maradtak.¹⁰ A honosított állampolgárokat abban az esetben foszthatták meg állampolgárságuktól, ha azt hamis adatokkal szerezték meg, vagy tudatosan hallgattak el fontos körülményeket, vagy a honosítástól számított 5 éven belül bíróság ítélte el köztörvényes bűntény, illetve a népi vagy az államérdek megsértése miatt.¹¹

1946. július 5-én a Jugoszláv Föderatív Népi Köztársaság népi parlamentjének elnöksége az időközben elfogadott alkotmányra hivatkozva néhány kiegészítéssel megerősítette az 1945-ös állampolgársági törvényt, az állampolgárságtól történő megfosztás feltételei azonban nem változtak, és az 1948 decemberi módosítás sem erre a kérdésre vonatkozott.¹² Sajnos arra vonatkozóan, hogy hány magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgárt fosztottak meg állampolgárságától, és hány délvidéki magyar nemzetiségű polgár kapta meg az állampolgárságot, nem rendelkezünk még csak megközelítő adatokkal sem.

A vagyonelkobzás már az új, „*forradalmi*” jogrend nevében történt,¹³ ettől kezdve a vagyonelkobzást nem kötötték konkrét bűncselekményhez, mint konszolidált körülmények között általában, hanem olyan személyekre, csoportokra is kiterjesztették a vagyonelkobzást, akik politikailag szemben álltak az új hatalommal, vagy annak nyilvánították őket. Ilyenek voltak például a háborús bűnösnek és a nép (az állam) ellenségének nyilvánított személyek. Vagyonelkobzási határozatokat egyrészt a katonai bíróságok hozhattak, de a Legfelső Parancsnokság 1942. februári, ún. focsai határozata értelmében a legfelsőbb szintű népfelzabardító bizottság (AVNOJ) mellett a helyi, a községi, a járási, a körzeti népfelzabardító bizottságok és a köztársasági népfelzabardító főbizottságok is hozhattak ilyen rendeleteket.

A sort az AVNOJ, Jugoszlávia Népfelzabardító Antifasiszta Tanácsa 1944. november 21-ei határozata nyitotta meg, amely elkobozta és állami tulajdonná nyilvánította az ellenséges vagyont, a német állam és állampolgárainak Jugoszláviában lévő minden vagyonát, a kollektív bűnösség elve alapján a német kisebbség, a háborús bűnösök és segítők (kollaboránsok) ingó és ingatlan vagyonát, tekintet nélkül állampolgárságukra. A „*megszálló hatóságok által erőszakkal eltulajdonított*” vagyont kisajátították, állami igazgatás, illetve zár alá helyezték, s ugyanez

volt érvényes „*a jelen nem lévő személyek*”, vagyis az országot elhagyó, vagy emigrációból, deportálásból, hadifogságból stb. haza nem térő személyek vagyonára is. Ez a határozat a Délvidéken például érintette az 1941–1944. között ide telepített magyar telepeseket (bukovinai székelyek, csángók, boszniai magyarok, vitézek stb.) is, mivel ezeket a telepítéseket a két világháború közötti jugoszláv, ún. dobrovoljac telepesek ingó és ingatlan vagyonának magyar állam által történt kisajátítására alapozták.¹⁴

A háborús nyereség elvételéről szóló 1945. május 29-ei törvény tovább bővítette az elkobzások, államosítások körét,¹⁵ az agrárreformról és telepítésekről szóló törvények pedig az ipari vállalatok, üzemek, pénzüzetek, lakóingatlanok, kereskedelmi vállalatok stb. kisajátítása, államosítása mellett ezt a folyamatot kiterjesztette a földtulajdonokra is. (Csak zárójelben, de korántsem mellékesen jegyzem meg, hogy a 2011. október 6-án életbelépett szerbiai vagyon-visszaszolgáltatási és kárpótlási törvény 41 (!) *olyan rendeletet*, törvényt sorol fel, amelyek alapján a jugoszláv állampolgárok kérhetik az 1944 ősze után elkobzott, államosított vagyonuk restitúcióját.)¹⁶

A Jugoszláviában kisajátított, államosított, illetve a jugoszláv agrárreform háta alá vont magyar javakat a következő csoportokra oszthatjuk: a magyarországi pénzüzetek fiókjai, ipari és kereskedelmi vállalatai, a magyar iparvállalatok ott maradt telepei, a döntően magánszemélyek városi és falusi ingatlanjai, a visszamaradt ingóságok, illetve a különféle jugoszláv jogi és természetes személyekkel szembeni pénzkövetelések (részvények, különböző pénztartozások, elmaradt munkabérek, nyugdíjkövetelések stb.).

A kisajátítások és államosítások 1944–45-ben elsősorban az ipari vállalatokat, a pénzüzeteket és a nagykereskedelmet érintették. Egy 1945-ös ipari összeírás szerint ekkor az ipari vállalatok 82%-a került állami kézbe, s e vállalatok 55%-át kobozták el, 27%-át pedig zár alá vették. Az 1946. december 5-ei államosítási törvény lényegében az addig lezajlott kisajátításokat, elkobzásokat szentesítette. Ennek értelmében – már az új alkotmányra hivatkozva – kerültek állami tulajdonba „*az általános állami és köztársasági jelentőségű összes magánvállalatok*”, a törvényben felsorolt 42 ipari ágazatban, a bányavállalatoktól, a villamos művektől kezdve a cukorgyárakon át a szeszfőzdekéig, a keményítőt és élesztőt előállító üzemekig. A törvény ugyan bemutatóra szóló államkötvény formájában kilátásba helyezte a kártalanítást, de ennek a törvényben megfogalmazott feltételei eleve lehetővé tették a végrehajtás megkerülését. Ha ugyanis a tulajdonosok ellen olyan eljárás folyt, amely a vagyon elkobzását vonhatta maga után, a kártalanítást felfüggesztették, vagy ha a tulajdonosok „*megnehezítették*” az államosítást, azt a tiltott kereskedésről, spekulációról, illetve a népvagyon és állami kezelés alatt álló vagyonok védelméről szóló törvény szerint felelősségre vonták, ami szintén a kártalanítás megtagadását vonta maga után.¹⁷ Szántó Zoltán belgrádi magyar követ 1947. május 21-ei jelentésében az államosítási törvény hatása kapcsán joggal fogalmazott így: „*a nacionalizálás a gyáripart jóformán teljes egészében érintette*”.¹⁸ Az 1948. április 28-án

életbe lépett törvény tovább bővítette az államosítások körét, és annak érvényét kiterjesztette azokra a magánvállalatokra is, „amelyek jellegükben fogva, vagy kapacitásuknál fogva általános jellegűek”, a kórházakra, a szanatóriumokra, a nyilvános és gyógyfürdőkre, a nyomdákra és a mozikra is.¹⁹

Az AVNOJ 1944. december 30-ai, I/420. sz. határozata intézkedett először az állami pénzügyi igazgatás, azaz a magánbankok és hitelszövetkezet feletti állami ellenőrzés megszervezéséről. Ezt a határozatot még számos rendelet és törvény követte, amelyek célja a pénzügyi szféra feletti teljes állami ellenőrzés megszerzése volt. Egy 1945. november 17-én kelt törvény például minden külföldi pénzintézetet magán pénzintézetnek minősített, amelyeknek működési engedélyért kellett folyamodnia. Ezt a kérvényt minden magyar hitelintézet beadta, bár a kényszerigazgatás alá helyezett intézmények eleve nem is folyamodhattak engedélyért. Így tett a Magyar Általános Hitelbank szabadkai és fiumei fiókjai is, bár eleve nem folyamodhatott volna működési engedélyért, mivel a Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság kényszerigazgatót nevezett ki az élére. Fellebbezésüket azzal utasították el, hogy akik a működési engedélyre vonatkozó kérvényt beadták, már nincsenek hivatalban, fellebbezési jogukat tehát elvesztették. Működésüket az is lehetetlenné tette, hogy megtiltottak mindenféle kapcsolatot a fiókintézetek és az anyaintézet között.²⁰ A szabadkai fiókintézet elkobzását a jugoszláv fél azzal indokolta, hogy azt egyrészt a háború alatt létesítették, s a Hitelbank átvette a kollaboráció címén már elkobzott zágrábi Horvát Általános Hitelbank szabadkai fiókját. A Horvát Általános Hitelbank elkobzását pedig azzal magyarázták, hogy „a részvényesek a vagyonukkal felelnek azon személyek munkájáért és bűncselekményeiért, akiket megbíztak vállalataik vezetésével, és miután ezen vállalatok a háború alatt a megszállóknak dolgoztak a nép ellen, és ezzel hasznot hajtottak a részvényeseknek és a tulajdonosoknak, úgy helyes, hogy most az anyagi károkat is viseljék ezen vállalatok ilyen működéséért és ügyviteléért.”²¹ Az elkobzást a Hitelbank 1945. augusztus 10-én arra hivatkozva fellebbezte meg, hogy a szabadkai fiókot 1905-ben hozták létre, bár vagyonukat 1925-ben egy jugoszláv érdekeltségű banknak voltak kénytelenek átadni. Fellebbezésüket a jugoszláv hatóságok „tárgyatlannak” minősítették.²²

A háborús állapotok és a szokásos információs csatornák hiánya ellenére Budapest már kezdettől fogva értesült az új jugoszláv hatalmi szervek által végrehajtott kisajátításokról és államosításokról. Első kézből az ingó és ingatlan vagyonuktól megfosztott, kiutasított köztisztviselőktől, menekültektől és az egyházaktól. Grósz érsek 1945. április 30-án kelt, Gyöngyösi János külügyminiszterhez intézett levelében így ír erről: „A Bácska legkülönbözőbb vidékeiről kiutasítottak szóbeli közléséből megállapíthatom, hogy a kiutasítási eljárás szinte mindenhol azonos volt, tehát központi rendelkezés alapján történt: a kiutasítandókat községenként szinte egy időben, meglepetésszerűen összegyűjtötték, éppen csak a rajtuk lévő legszükségesebb ruházat és átlagban 500 P. készpénz elhozatalát engedvén meg. A kiutasítottak

lakásait az azokban található összes felszereléssel együtt lezárták és lepecsételték a jugoszláv hatóságok, de sok helyen azonnal elkezdődött a felszerelések széthordása is. Sok ezer teljesen nincstelen magyar érkezett így az ország területére.”²³ Számos ezzel kapcsolatos korabeli jegyzőkönyv is fennmaradt, amelyekben közvetlenül Magyarországra érkezésük után maguk az érintettek mondták el a magyar hatóságoknak kifosztásuk történetét. Vastag Sándor, bácsszentiváni (Prigrevica) könyvelő személyes történetéről a Népgondozó Hivatal Menekültügyi Osztályán 1946. június 18-án felvett jegyzőkönyvben ezt olvashatjuk: május 30-án éjjel fegyveres milicisták jelentek meg a lakásán, „felzavartak álmunkból, s a lakást azonnal el kellett hagynunk úgy, ahogy voltunk, s a ruhadarabokat a milicisták utánunk dobálták az ajtón. Annyi időt sem hagytak, hogy a legszükségesebb holmit összecsomagolhattuk volna, sőt a munkából megtakarított pénzem is ott maradt, mivel a lakásomba többé nem mehettem be. (...) Ott maradt ingóságaimról leltárt nem készítettek, ellenben láthattam az ablakon és az ajtón keresztül, amint a milícia tagjai az értékesebb ruhaneműinket zsebeikbe és zubbonyuk alá dugdosták el.”²⁴ Kevésbé durván szólították fel lakása elhagyására dr. Gidai Mihályt, bácsfeketehegyi (Feketič) községi orvost, ám tőle is mindent elkoboztak. Gidai doktor részletes információkkal szolgált a szabadkai „átvonuló szállásról” is, ahol a határon történő átdobásuk előtt két hetet töltöttek. „Egy kétemeletes épületnek szűk udvarán sokszor két-háromezer ember is szorongott mindaddig, ameddig csomagjainkat átvizsgálták, az udvaron szemétdomb volt, s lábaink alatt patkányok szaladgáltak. Az egyetlen ivókút a szemétdombtól 4 méter távolságban volt. Csomagjaink átvizsgálása alkalmával 500 dinár kivételével összes pénzünket elszedték. Orvosi műszereimet nem engedték magammal hozni, csupán azt, ami az orvosi műszertáskába belefért. A rettenetes elszállásolási körülmények akkor változtak meg, amikor egy bizottság jött felülvizsgálni az épületet, s ezek kijelentették, hogy a jugoszláv államnak nem mindegy az, hogy a kiutasítottak miképpen fognak beszámolni az általuk tanúsított bánásmódról. Megszűnt a zsúfoltság, s emberibb módon szállásoltak el bennünket. Később már azt is megengedték, hogy a helybeliek részünkre élelmet adhassanak”²⁵ – olvashatjuk a doktor által aláírt jegyzőkönyvben. A szabadkai magyarság segítőkészségéről egyébként többen is megemlékeztek. Kovács Géza tanár, aki egy nagyobb menekült csoport kiutasításának történetét foglalta össze a Menekültügyi Hivatal számára, így fogalmazott: „a szabadkai magyarok segítő akciója elég jól ellátott mindegyikünket élelemmel”²⁶

A kisajátításokról, államosításokról a magyar kormány megpróbált informálódni a SZEB mellé delegált jugoszláv delegációtól is – a delegáció azonban egész magyarországi tartózkodása idején mereven elzárkózott ettől. Az adatok gyűjtésében, a tulajdonosi érdekek védelmében a külügyminisztérium mellett kezdetben fontos szerepet játszott még a Pénzügyi Központ, a Magyar Nemzeti Bank, a Jóváételi Hivatal és a Gyárosok Országos Szövetsége. Az ő javaslatukra nemcsak a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank érdekeltségébe tartozó nagybecskereki

cukorgyár és a zágrábi Etelka Kábelgyár elkobzása ellen tiltakozott a magyar kormány, de a vezetők ellen kollaboráció címén indított perek ellen is. A becskereki cukorgyár vezetőit például azért ítélték el kollaboráció vádjával, mert a gyár termelésének több mint 25%-át szállították a német hadseregnek.²⁷

A magyar kormány abban reménykedett, hogy a békeszerződés aláírása után sikerül rendezni a két ország közötti vitás pénzügyi kérdéseket. Ebbe az irányba hatottak a két ország igen jó kapcsolatai, a jóvátételi szállítások ütemes teljesítése, a gazdasági egyezmények stb. Ezek a remények azonban csakhamar szertefoszlottak. Az 1947 őszen megindult tárgyalások már az előkészítő szakaszban megrekedtek, mivel Jugoszlávia mereven elzárkózott minden ezzel kapcsolatos adatszolgáltatástól, sőt tárgyaló delegációjuk vezetője még arra sem volt hajlandó, hogy továbbítsa kormánya felé a magyar fél erre vonatkozó kérését.²⁸

1948-ban, a Tájékoztató Iroda határozatát követően új szakasz kezdődött a magyar-jugoszláv gazdasági és pénzügyi kapcsolatok terén – a gyorsan eszkalálódó szovjet-jugoszláv konfliktus miatt Magyarország és Jugoszlávia eddig jónak mondott, barátsági szerződéssel is megpecsételt kapcsolatai egyik napról a másikra megromlottak.²⁹ S bár a diplomáciai kapcsolatok megszakítására soha nem került sor, a Moszkvából jövő intencióknak megfelelően – hasonlóan a szovjet befolyás alatt álló többi országgal együtt – Budapest sorra mondta fel a két ország közötti gazdasági egyezményeket. Az 1947. május 11-én megkötött alumíniumipari egyezményt például 1949. június 15-én, az 1947. július 24-én aláírt öt éves gazdasági egyezményt három nappal később, de ugyanerre a sorsra jutottak az egyéves árucseré-forgalmi és a nem árucseré természetű fizetésekre vonatkozó egyezmények is. Nem haladt a békeszerződésben meghatározott kulturális és egyéb restitúciós ügyek végrehajtása sem.³⁰ 1949-től a Rajk-per, súlyos fegyveres határkonfliktusok, éles propaganda-háború, a határ menti délszláv lakosság kitelepítése és más ügyek valósággal kriminalizálták a két ország viszonyát. Magyarország először haladékot kért a jóvátételi szállítások elhalasztására, majd miután ezt a jugoszláv fél visszautasította, 1948. augusztus 25-én Magyarország beszüntette a jóvátételi kötelezettségek teljesítését is.³¹ A magyar kormány – arra hivatkozva, hogy a Rajk-per bebizonyította, hogy Jugoszlávia „már 1947-ben, a magyar-jugoszláv barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezmény megkötésének időpontjában előkészítette a magyar népi demokrácia megdöntésére irányuló tervét, (...) és segítséget nyújtott a Magyar Népköztársaság belső és külső ellenségeinek, sárba taposta a magyar-jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási egyezményt” – közölte a jugoszláv kormánnyal, hogy 1949. szeptember 30-tól „felmentve érzi magát” a barátsági szerződés kötelezettségei alól is.³² 1949-től már csak 15 technikai jellegű megállapodás maradt érvényben a két ország között. Olyanok például, mint a két állam vasúti vonalait összekötő vasszerkezetű hidak karbantartására vonatkozó 1926-os egyezmény, az 1928-ban kötött gyámsági és gondoksági ügyeket szabályozó egyezmény, de említhetjük az 1947-es légiforgalmi és az 1948 márciusi vízügyi egyezményt is.³³

A jóvátételi szállítások beszüntetésének hatására sajátos fordulatot vett a magyar vagyonok államosítása Jugoszláviában. A hivatalos lap, a *Službeni list FNRJ* 1948. október 23-i számában³⁴, *de augustus 1-jei dátummal és hatállyal (!)* J. B. Tito miniszterelnök, honvédelmi miniszter, Jugoszlávia marsallja és Frane Frol igazságügyi miniszter aláírásával megjelent az a kormányrendelet, amely kifejezetten a Jugoszlávia területén lévő magyar vagyonok állami tulajdonba való vételéről szólt. Ez az államosítási rendelet volt az egyetlen, amely kifejezetten *a magyar vagyonok államosítására* vonatkozott, s a jóvátételi szállítások felfüggesztésének (1948. augusztus 25.) *retorzióját szolgálta* – amit Belgrád mindvégig tagadott.

A rendelet immár az új alkotmányra (1946. január 31.) és a Magyarországgal kötött békeszerződésre (29. cikkely) hivatkozva állami tulajdonba vette a magyar állam, a magyar állampolgárok és jogi személyek (egyesületek, társaságok és más jogi személyek) minden vagyonát, jogát és érdekeit. Egyúttal érvénytelennek minősített minden olyan jogi eljárást, amely ezt az állami tulajdonba vételt megakadályozta volna, és elrendelte e vagyonok, jogok, érdekeltségek összeírását.³⁵ Ezeket az adatokat a telekkönyvi „*átkebelezés*” céljából a járási és városi népbizottságok végrehajtó bizottságai voltak kötelesek összegyűjteni, a magyar állampolgároknak pedig bűnvádi eljárás terhe mellett bejelentési kötelezettségük volt. A helyi népbizottságok az adatokat a köztársasági munkaügyi minisztériumok felé továbbították, a vagyon kezelői azonban a helyi népbizottságok maradtak.³⁶

Budapestnek ez a rendelet, mondhatni, kapóra jött, mivel úgy gondolták, hogy ezzel a jugoszláv kormány „*teljesen új helyzetet teremtett a jóvátételi kérdésben*”, hiszen a magyar vagyonok államosítása, elkobzása révén keletkező jugoszláv tartozások jóval meghaladják a fennmaradt jóvátételi tartozást, tehát Magyarországnak nincsenek jóvátételi tartozásai. (1948-ig a 70 milliós jugoszláv jóvátétel mintegy 30%-át teljesítette Magyarország.)

A gond csak az volt, hogy ezzel kapcsolatban nem álltak rendelkezésre pontos adatok, egy korábbi összeírás csak részleges eredményeket hozott.

Mivel Belgrád továbbra sem volt hajlandó semmiféle adatszolgáltatásra, ezért 1948. szeptember 2-án kelt rendelettel a magyar kormány elrendelte a Jugoszláviában kisajátított magyar vagyonok *kötelező, büntetőjogi felelősség (kihágás) terhe melletti összeírását*, illetve felmérték a Magyarország területén államosított *jugoszláv* vagyonokat. Ekkor már a vége felé közeledett a csehszlovákiai magyar vagyonok és kötelezettségek összeírása, s úgy vélték, ugyanaz a pénzügyi szakértői gárda el tudja majd végezni Jugoszlávia vonatkozásában is ezt a feladatot.³⁷ A kormány, hasonlóan a csehszlovákiai összeíráshoz, igyekezett minél szélesebb körben, „*nyílt formában*”, a napilapokban, a rádióban felhívni az érintettek figyelmét a bejelentési kötelezettségre. A falvakban igénybe vették az információtovábbítás hagyományos,

akkor még széles körben alkalmazott módját is: a rendeletet kidobolták. A külügyminisztérium körlevélben hívta fel a követségek figyelmét, míg a romániai magyar vagyonok számbavétele ún. belső összeírással történt. Az akció ezúttal már eredményes volt. A pénzügyminisztériumba összesen 8 500 *bejelentés* érkezett, külföldről azonban a vártnál jóval kevesebb, huszonnégy, Jugoszláviából pedig alig négy.

A részletes statisztikai adatok és a bonyolult pénzügyi átszámítások ismertetésétől eltekintek, azt azonban érdemes megemlíteni, hogy a legnagyobb tételt az elkobzott ingóságok tették ki 112 millió P. értékben, míg a magánszemélyek államosított 1–5 szobás lakóházainak értékét 13 millió pengőben (számuk 2 461 db volt), míg az 5 szobásnál nagyobb lakóépületek értékét 26 millió pengőben határozták meg. Az elsősorban kettősbirtokosok kisajátított földjeinek értéke közel 61 millió pengő volt (39 ezer ha), a jogi személyek ingatlanjainak, ingóságainak és egyéb követeléseinek tétele 64 millió pengőt tett ki stb.

Jugoszláviának a magyar állampolgárságú természetes és jogi személyek vagyonának elkönfiskálása és államosítása révén keletkezett tartozásának végösszegét 300 millió pengőben (80 millió dollár) határozták meg, amihez hozzáadták az 1923 és 1930 között, a trianoni békeszerződés alapján, a Vegyes Döntőbíróóság ítéletei alapján vállalt, de nem teljesített jugoszláv tartozások 9 642 000 dollárt kitevő összegét. *Tehát Jugoszlávia Magyarországgal szembeni tartozásának összegét a pénzügyminisztérium megközelítőleg 90 millió dollárban (89 642 000 dollár) határozta meg.* Ez az összeg nem csak a még fennálló jóvátételi tartozások mintegy 49 millió dolláros összegét haladták meg, hanem a teljes jóvátétel összegét is.³⁸ Még akkor is, ha leszámítjuk a Jugoszláviával szemben fennálló, a magyar államosításokból fakadó magyar tartozások összegét, amely magyar adatok szerint 14 millió pengőt tett ki.³⁹

Jó pár évvel később, csak Sztálin halála után (1953. március 5.) indult meg a Szovjetunió és Jugoszlávia közötti közeledés, amely utat nyitott a magyar-jugoszláv kapcsolatok rendezése előtt is. A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága 1954. október 14-ei ülésen úgy döntött, hogy a két ország kapcsolatainak rendezése érdekében azonnali hatállyal kivonják a forgalomból a Jugoszlávia- és Tito-ellenes könyveket, brossúrákat, beszüntetik a *Za Ljudsko zmago* (*A nép győzelméért*) c. szlovén nyelvű Jugoszlávia-ellenes lapot, feloszlátják az ún. kominformista emigrációt tömörítő Jugoszláv Hazafiak Szövetségének magyarországi csoportját.⁴⁰ S bár még számos nehézséget kellett leküzdeni a két ország kapcsolatainak normalizálása terén (a Rajk-per és következményei, a Magyarországon fogva tartott jugoszláv politikai foglyok, a jugoszláv ügyben végletekig kompromittálódott Rákosi személye, a posta- és vasútforgalom helyreállítása, a határon felállított aknázár stb.), 1955 nyarán a jugoszláv kormány javaslatot tett a függőben maradt pénzügyi kérdések tárgyalására, s ennek sikerétől tette függővé a többi vitás kérdés, köztük az államosított magyar vagyonok kérdésének tisztázását.

A magyar-jugoszláv pénzügyi tárgyalások hosszas alkudozások után, 1956. május 29-én, két egyezmény aláírásával zárultak: a függőben lévő pénzügyi és gazdasági kérdések rendezéséről és a két ország közötti tudományos és műszaki együttműködésről szóló egyezmény, valamint egy bizalmas jegyzőkönyv aláírásával, amelyhez egy, a delegációk elnökei közötti levélváltást is csatoltak.⁴¹

A bizalmas jegyzőkönyvben rögzítették, hogy kiegyenlítettnek tekintik mindazokat a követeléseket és igényeket is, amelyek a magyar vagyonok államosítására vonatkozó 1948 októberi (augusztusi) külön rendelet révén keletkeztek, ha Magyarország öt éven belül 85 millió dollár értékű árut szállít Jugoszláviának. E rendelkezés hatálya alá vonták az értékpapírokat is, de kivonták alóla a békeszerződés 24. cikkében előírt művészeti, történelmi, régészeti javakra vonatkozó jugoszláv restitúciós igényeket – ezeket a vitás kérdéseket csak később, a '60-as években rendezték.

A jugoszláv tárgyaló bizottság elnökének a magyar delegáció elnökéhez intézett levele pedig rögzítette, hogy Jugoszlávia az 1948-as rendelettel „*megszerezte az érintett javak tulajdonjogát, tekintet nélkül arra, hogy hoztak-e ennek megállapítása tárgyában külön határozatot. Ennek megfelelően – folytatódik a levél – a Jugoszláv Kormány nem fog további intézkedést hozni a békeszerződés 29. cikkében biztosított jogainak érvényesítése iránt*”. A jugoszláv fél ígéretet tett arra is, hogy megvizsgálják egy olyan tartalmú rendelet kiadásának lehetőségét, amely kivonná az államosítási és elkobzási rendelkezések hatálya alól azokat a „*ténylegesen közületi kezelésbe nem vett kisebb ház- és földbirtokokat, amelyeket magyar tulajdonosaik közvetlenül vagy rokonaik útján tartanak birtokban*”. A magyar kormány hasonló kötelezettséget vállalt a Magyarországon államosított, de ténylegesen állami kezelésbe nem vett kisebb jugoszláv ház és földbirtokok vonatkozásában.⁴² A kettősbirtokosok is ennek a megállapodásnak a hatálya alá estek.⁴³

A kisajátított, államosított magyar vagyonok kérdése tehát *alárendelődött* a jóvátétel és egyéb gazdasági természetű problémák rendezésének. E messze nem azonos értékű vagyoni tartozásokat kiegyenlítettnek nyilvánították, és kölcsönösen elismerték az államosítások jogosságát. A magyar kormány, hasonlóan a Csehszlovákiával kötött megállapodáshoz, nemcsak a magyar állam, a bankok, a részvénytársaságok stb., de a kisemberek magánvagyonának kártalanításáról is lemondott. A levélváltásban megígért, kizárólag a kisebb ház- és földbirtokok esetleges visszaadásának lehetőségéről ma csak annyi biztosat tudunk, hogy amikor a magyar kormány tíz év múlva, 1966 őszén érdeklődött Belgrádban, tettek-e lépéseket a bizalmas levélváltásban említett ház- és földbirtokok volt tulajdonosainak kártalanítása terén, azt a választ kapták, hogy a megfelelő rendelkezés kiadására „*technikai nehézségek miatt*” még nem került sor.⁴⁴

Jegyzetek

- ¹ A magyar történeti és köznyelvi terminológiában a Délvidék azokat a területeket jelenti (Horvátország nélkül), amelyek a trianoni békeszerződéssel a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz kerültek (Bácska, a Bánát egy része, a baranyai háromszög, Muraköz és a Murán túli területek, 20 551 km²). 1941 áprilisában az elcsatolt délvidéki területeknek csak mintegy 55%-a, 11 475 km² került vissza Magyarországhoz.
- ² A magyar vagyonok kisajátítására, államosítására vonatkozó kutatásaim első eredményeit nemrég publikáltam. A. Sajti Enikő: *Kisajátítások, államosítások Jugoszláviában 1945 után és a magyar vagyonok*. Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis. Acta Historica. Tomus CXXXIV. Szerkesztette: Kövér Lajos – Ferwagner Péter Ákos. Hungaria, Szeged, 2012. 99–115.
- ³ A csehszlovákiai magyar vagyonok kisajátításának, államosításának történetéről a felvidéki Gaucsik István írt elsőként összefoglaló munkát, *A csehszlovákiai magyarság gazdasági státuszvesztése* (Doktori értekezés, Budapest, 2011) címmel. A romániai magyar vagyon kisajátítását pedig Vincze Gábor dolgozta fel, illetve adott közre ezzel kapcsolatban releváns iratokat *Magyar vagyon román kézen – Dokumentumok a romániai magyar vállalatok, pénzintézetek második világháború utáni helyzetéről és magyar-román vagyonjogi vitáiról* (Teleki László Intézet, Csíkszereda, 2000) címmel. A munka megtalálható az interneten is: <http://www.adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=34>
- ⁴ www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8173. A letöltés ideje 2012. szeptember 20.
- ⁵ Népszava, 1945. március 29. 5.
- ⁶ www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8342. A letöltés ideje 2012. szeptember 10.
- ⁷ Romániából 97 520 fő, Csehszlovákiából 70 150 fő, Kárpátaljáról 14 840 fő, Ausztriából pedig 30 fő menekült tartózkodott ekkor Magyarországon. 1947-ben 247 ezer menekültet tartottak nyilván. A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004. 347. A továbbiakban A. Sajti 2004.
- ⁸ A Szövetséges Hatalmak és Magyarország közötti fegyverszüneti egyezmény. Moszkva, 1945. január 20. *Magyar Történeti Szöveggyűjtemény 1914–1999*. I. kötet. Szerkesztette: Romsics Ignác. Budapest, 2000. 379.
- ⁹ Službeni list FNRJ, broj 64., 1945. augusztus 28. 625. Ezúton is köszönetet mondok Molnár Tibornak, a Zentai Történeti Levéltár igazgatóhelyettesének és Fodor Istvánnak, a levéltár igazgatójának, hogy rendelkezésemre bocsátották az idézett törvény eredeti szövegét.
- ¹⁰ Službeni list FNRJ, broj 64., 1945. augusztus 28. 625., 628.
- ¹¹ Službeni list FNRJ, broj 64., 1945. augusztus 28. 625–626.
- ¹² Službeni list FNRJ, broj 54., 1946. július 5. 627. A jugoszláv állampolgárság egységes volt, és jogilag két egyenlő részből, szövetségi és köztársasági állampolgárságból tevődött össze. A jugoszláv állampolgárok ugyanakkor csak egy köztársasági állampolgársággal rendelkezettek.
- ¹³ A „*forradalmi jogrend*” kialakulására lásd Krkljuš, Ljubomirka: *Pravna istorija srpskog naroda*. Novi Sad, 2002. 563–582.
- ¹⁴ A. Sajti Enikő 2004. 199–234.; Vincze Gábor: *A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepítése Magyarországra (1940–1944)*. Pro minoritate, 2001/ősz. 141–154.
- ¹⁵ A háború óta keletkezett 40 000 dinárnál nagyobb vagyonszaporulat háborús nyereségnek számított, de mivel a régi dinárt minden valorizáció nélkül váltották át új dinárrá, azaz 1 régi dinár 1 új dinárnak felelt meg, tényleges vagyonszaporulat nélkül is elkobozhatóvá vált a vagyonok jó része. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) Pénzügyminisztérium (továbbiakban: PM) XIX-L-1-o-76 659/1946. 31. doboz
- ¹⁶ Restitucija-vraćenje oduzeta imovine i obeštećenje bivših vlasnika. <http://www.pravniportal.rs/index.php?cat=254&id=2882>. A letöltés ideje 2012. november 20.
- ¹⁷ MNL OL PM XIX-L-1-k-120 762/IV.b./1948. 33. doboz
- ¹⁸ MNL OL Külügyminisztérium (továbbiakban: KÜM) XIX-J-1-k-Jugoszlávia-42 171/1947. 35. doboz
- ¹⁹ MNL OL PM XIX-L-1-k-sz.n./1946. 230. doboz
- ²⁰ Uo. 02 344/194. 40 633/1948. 39. doboz. MNL OL PM XIX-L-1-o-76 659/1946. 31. doboz
- ²¹ Uo. 40 633/1948. 39. doboz
- ²² Uo., valamint 42 397/1948, 42 523/1948. 39. doboz
- ²³ MNL OL KÜM XIX-J-1-n-Gyöngyösi János-1945. sz. n. 23. doboz

- ²⁴ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-30/d.-1564-1946. 51. doboz
- ²⁵ Uo.
- ²⁶ Uo.
- ²⁷ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g-103 736/1947. 39. doboz, MNL OL PM XIX-L-1-k-293 981/IV.b./1948. 33. doboz
- ²⁸ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g -42 397/4 -1948, 43 028-1948. 39. doboz
- ²⁹ A kérdésre újabban lásd Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet-jugoszláv konfliktus idején, 1948–1953*. Szeged, 2011; Ripp Zoltán: *Magyarország és Jugoszlávia politikai viszályának évtizede 1948–1958*. In: Magyarország és a Balkán a XX. században. Szerkesztette: A. Sajti Enikő. Szeged, 2011. 121–136.; A. Sajti Enikő: *Büntudat és győztes fölény: a magyar-jugoszláv kapcsolatok 1944–1947*. In: Uő.: *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szerkesztette: Jeney Zsuzsanna. Szeged, 2010. 133–144.
- ³⁰ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-25/c-szn.-1949. 43.doboz.; MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/d-367/biz.-1948., 120 341/1948.35. doboz.; MNL OL VKM XIX-J-1-e-177-3. tétel, 256 509/1948. 139. doboz. Magyarország a fegyverszüneti egyezmény, majd a békeszerződés értelmében 1945 óta folyamatosan szolgáltatva vissza azokat a vagyontárgyakat, amelyeket a visszacsatolt, korabeli terminológiával a megszállt déli területekről civilek vagy katonai alakulatok Magyarországra hurcoltak jogtalanul. Ez a restitúciós munka 1948 után megszakadt. A jugoszláv kulturális restitúciós lista mintegy 5 ezer tárgyat és emellett jelentős levéltári és irattári anyagot sorolt fel. A tárgyalások 1956 szeptemberében folytatódtak, majd az októberi forradalom miatt ismét félbeszakadtak. A tárgyalásokat 1957. október 12-én újították fel, az egyezményt 1958. június 3-án írták alá. Az abban megállapított levéltári és egyéb iratok, mikrofilmek átadására azonban csak két évvel később került sor. MNL OL KÜM XIX-J-1-j- Jugoszlávia-23/g- szn.-1958. 39. doboz, és 002 017/6/1960. 27. doboz. A Jugoszlávia területére a németek és a nyilasok által elhurcolt magyar javak volumene ennél jóval kisebb volt (a pécsi tűzoltó laktanya felszerelése, 45 tonna villanymotor, 50 tonna nyersolaj, 130 tonna gabona, menőautók stb.), visszaszolgáltatásuk felolvadt az egyéb restitúciós ügyekben. MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g-35/KHJ-1947. 39. doboz
- ³¹ A kérdésre bővebben: *A magyar jóvátétel és ami mögötte van... 1945–1949*. Válogatott dokumentumok. Budapest, 1998. Válogatta, a bevezetést és jegyzeteket írta: Balogh Sándor – Földesi Margit; Honvári János: *Magyar jóvátétel a II. világháború után*. http://www.rubikon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/magyar_jovattetel_a_2vilaghaboru_utan/. A letöltés ideje 2012. november 20.
- ³² MNL OL KÜM XIX-J-1-n -1945-89-Rajk László-001 926-1963. X. 1. 60. doboz
- ³³ MNL OL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia-9/a-885/pol.res -1949. 23. doboz
- ³⁴ Službeni list FNRJ, br.91., 1948. október 23.
- ³⁵ A rendelet magyar nyelvű szövegét lásd MNL OL KÜM XIX-J-4-a-107/pol.-1948. 3. doboz. A jugoszláv összeírás adatait nem ismerjük.
- ³⁶ MNL OL PM XIX-L-1-k-64 222-ju/3 -1958. 158. doboz
- ³⁷ Uo.
- ³⁸ MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g-szn.-1948. 39. doboz; MNL OL PM XIX-L-1-k-szn./1949. 228. doboz., 40 262/1949. 33. doboz
- ³⁹ MNL OL KÜM XIX-J-1-j -Jugoszlávia-23/d-001 433/1/1954. 27. doboz
- ⁴⁰ MNL OL KÜM XIX-J-1-n - Sík Endre-443/S-1954. 65. doboz
- ⁴¹ Az egyezmény szövegét közli Honvári János: *Az 1956. május 29-ei magyar-jugoszláv pénzügyi és gazdasági tárgyalások*. ArchivNet, 10. évfolyam (2010) 2. sz. http://www.archivnet/gazdasag/az_1956_majus_29ei_magyarjugoszlav_penzugyi_es_gazdasagi_egyezmény.html. A letöltés ideje: 2013. január 10., valamint MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/-sz.-1956. 39. doboz
- ⁴² MNL OL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/-sz.-1956. 39. doboz
- ⁴³ MNL OL PM XIX-L-1-k-44 171/1 968-Ju-3., 185. doboz
- ⁴⁴ MNL OL PM XIX-L-1-k-64 930-1966. 185. doboz